

Wilhelm von Humboldt

K hlavním představitelům těch ideových proudů v hermeneutickém myšlení, které vycházely z principu mnohostrannosti individuálních forem, patří významný německý lingvista, zakladatel srovnávací jazykovědy *Wilhelm von Humboldt* (1767–1835). Na Humboldta měla nepochybný vliv klasická teorie vzdělávání (*Bildung*) a umění F. Schillera, J. W. Goetha, J. G. Herdera, soudobá historiografie (B. G. Niebuhr) a filologie (Friedrich August Wolf). Nelze však také pominout inspirativní momenty německého hermeneuticky orientovaného romantického myšlení, které se projevují v tom, že Humboldt staví proti kantovskému a priori poznávacích schopností rozumu „skutečné a priori“ tzv. *lidských sil* (*menschliche Kräfte*), tedy princip výrazně antropologického charakteru. Zároveň se však Humboldtova filosofie distancuje od úsilí o systematické vysvětlení světa cestou metafyzické dedukce. Filosofie je tak podle Humboldta spíše *rozumějící vědou*, a nikoliv metafyzikou, která by operovala s pojmy na základě jejich odvozování z prvních principů. Filosofii však také nelze ztotožňovat s pouhým shrnováním poznatků empirických věd, jak se to začíná do jisté míry projevovat v pozitivismu nastupujícím ve vrcholném období Humboldtova filosofického vývoje, tj. na počátku třicátých let devatenáctého století. Jeho koncepce hermeneuticko-kritické filosofie proto vychází z teze, že porozumění dějinné skutečnosti v jejím trvání a proměnách může zabránit „jednostrannému lpění na zkušenosti, i na pouhém logickém rozboru pojmů“.¹

Humboldtova koncepce filosofie jakožto antropologicky orientované rozumějící vědy má ve svém úsilí o překonání jednostranností jak empirismu, tak i metafyzického racionalismu zřejmý *syntetizující* charakter. Toto úsilí o syntézu se projevuje nejen v jeho obecném pojetí filosofie, ale i v dílčích filosofických disciplínách, jimiž se hlavně zabýval, tj. v jeho filosofii jazyka, jakož i ve filosofii dějin, respektive v metodologii historického zkoumání, které budeme v dalším výkladu věnovat pozornost.

V Humboldtově koncepci metodologie historického zkoumání a porozumění dějinám se svébytným způsobem prolínají osvícensko-racionalistické a romantické tendence. Podle něho *historické znázornění* (*historische Darstellung*), stejně jako znázornění v umění, je vlastně nápodobou přírody. Historické zkoumání a znázornění dějinného světa v jeho stálosti a dění si však vyžaduje u historiografa schopnost dějinného rozumění, jež mu umožňuje ve spleti historických událostí postihnout základní působící a tvůrčí síly, jež vedly k jejich

¹ Humboldt, W. von: „Über die Bedingungen, unter denen Wissenschaft und Kunst in einem Volke gedeihen“. In: *Geschichte der Philosophie in Text und Darstellung*. Bd. 7. Ed. M. Riedel. Stuttgart: Reclam jun. 1981, s. 34.

vzniku. Přitom východiskem interpretování a znázorňování (*Darstellung*) jak v poezii, tak i historiografii musí být „poznávání pravého tvaru, nalézání nutného, a odloučení, izolování (*Absonderung*) náhodného“.² Přes toto své formové a v náznacích i *strukturální* pojetí jak dějinné, tak i přírodní skutečnosti neklade však Humboldt (např. na rozdíl od Kanta nebo i mladého Schellinga) tak velký důraz na sepětí imanentní účelovosti a reálné struktury předmětu, spíše se zde objevuje zárodečný teoretický základ těch koncepcí, jež zdůrazňovaly genetické založení formy na původních, tvůrčích silách (*schaffende Kräfte*). Humboldt jakoby zde do jisté míry anticipoval teoretické koncepce českého strukturalismu v díle J. Mukařovského, který ve vrcholné fázi svého filosoficko-estetického vývoje (první polovina čtyřicátých let dvacátého století) pojímal strukturu jakožto „proud sil existujícího kolektivního povědomí, procházející časem, bez ustání se přeskupující, ale nepřetržitý“.³

V Humboldtově pojetí můžeme tak pozorovat zřejmou anticipaci pozdějších strukturálně orientovaných hermeneutických koncepcí, neboť východiskem rozumění je podle něho především naše schopnost postihnout vnitřní, imanentní strukturu zkoumaných útvarů. Svěbytné sepětí podnětů platonismu a Hegelovy filosofie se přitom projevuje v Humboldtově názoru, že „když chceme obrysu tvaru porozumět zevnitř, musíme se vrátit k formě vůbec, a k podstatě organismu, tedy k matematice a přírodovědě“. *Forma* je však u Humbolta východiskem procesu rozumění i z toho důvodu, že „čistá forma, jak je znázorňována v symetrii částí a v rovnováze vztahů, je tím nejpodstatnějším, a také nejranějším“ [...]. K formě a k podstatě organismu musí však přistoupit něco třetího, „sjednocujícího, výraz duše, duchovního života“.⁴ V Humboldtově pojetí rozumění je tedy možné postřehnout velký důraz na syntézu, a zároveň byla tato koncepce do jisté míry inspirativní pro pozdější konzervativně orientované existenciálně hermeneutické interpretace Hegelovy dialektiky, které její podstatu spatřovaly v syntéze, a nikoliv v boji protikladů (H.-G. Gadamer).

V jisté návaznosti na Herdera zdůrazňuje W. von Humboldt antropologický charakter *historického rozumění*, jež má být schopno postihnout především moment lidství a lidskosti v dějinách. S tímto momentem souvisí však také schopnost syntézy, neboť „každé uchopování (*Begreifen*) nějaké věci předpokládá, jako podmínku její možnosti [...] předcházející, původní (*ursprüngliche*) shodu mezi subjektem a objektem“. [...] „V dějinách je tento předcházející základ pochopení (*Begreifen*) velmi jasný, neboť zde vše, co je činné ve světových dějinách,

² Humboldt W. von: „Über die Aufgabe des Geschichtschreibers“. In: *Geschichte der Philosophie in Text und Darstellung*, s. 46.

³ Mukařovský, Jan.: „Pojem celku v teorii umění“. Přednáška v Pražském lingvistickém kroužku z r. 1945. Poprvé publikováno v časopise *Estetika* 5, 1968, č. 3, s. 173–181. Zde citováno dle Mukařovský, J.: *Structure, Sign and Function*. New Haven and London: Yale University Press 1978, s. 79.

⁴ Humboldt, W. von: „Über die Aufgabe des Geschichtschreibers“, s. 48.

se též děje v nitru člověka.⁵ V procesu rozumění mají proto důležitost nejen smyslové vnímání a logické operace rozumu, nýbrž především syntetické funkce, k nimž kromě předtuchy (*Ahnung*), spjaté s neracionálními složkami lidské psychiky, patří především schopnost kombinování (*Kombinationsfähigkeit*) a slučování (*Verknüpfungsgabe*).⁶ S touto schopností slučování však také souvisí antropologický princip solidarity, *spolulidství* (*Mitmenschlichkeit*), který je tou nejpodstatnější zárukou historického rozumění: „Čím hlouběji dějepisec chápe lidstvo a jeho působení prostřednictvím intelektu a studia, nebo čím lidštěji je naladěn prostřednictvím přirozené povahy (*Natur*) a okolností, a čím čistěji nechá vládnout své spolulidství (*Mitmenschlichkeit*), tím dokonaleji splní úkol svého oboru.“⁷

V Humboldtově koncepci spolulidství, solidarity (*Mitmenschlichkeit*) jakožto důležité komponenty historického rozumění nalézáme zřejmě podněty humanistické filosofie J. G. Herdera. Zároveň v ní ovšem nacházíme i svébytnou obdobu k Schleiermacherově koncepci tzv. *kongeniality* jakožto ontologické příbuznosti mezi individualitou interpreta a individualitou interpretovaného. Více než u Schleiermachera můžeme však v Humboldtově koncepci rozumění postřehnout, že se zde mystizující a iracionalistické prvky vyskytují pouze v míře malé, oslabené a nevýznamné, a že v jeho hermeneuticky orientovaném filosofickém myšlení vystupují do popředí výrazné humanistické rysy, společné nejlepším dílům německého klasického idealismu.

Základní pojmy Humboldtovy filosofie, spjaté s interpretací dějinně společenské skutečnosti, jako jsou *rozumění*, *individualita*, *forma*, *idea* a *сила* (*Kraft*), mohou být však podrobněji a komplexněji analyzovány, pokud budeme věnovat pozornost nejen Humboldtově filosofii dějin a člověka, ale především jeho *filosofii jazyka*. Právě ve svém filosofickém myšlení o jazyce již Humboldt nechce usilovat o jakési nové obrození metafyziky rozumu v návaznosti na pozdního Fichta nebo na Hegela, nýbrž chce především využít podnětů svých vlastních jazykovědných teorií, kde řeč pojímá jako *teleologicky orientovaný* organický *proces vytváření*, v němž se spojuje lidské a přírodní. Do jisté míry byl zde Humboldt zřejmě inspirován některými myšlenkami Kantovy *Kritiky soudnosti*, která reflektovala procesy v přírodě jako procesy teleologické.⁸

Jak ukazuje M. Sobotka, není však teleologie u Kanta ontologickým principem realizace božského světového řádu. Teleologii totiž Kant považoval především za princip zkoumání předmětu, především živého organismu, kde je vše účelné, tj. každá část je nutně

⁵ Tamtéž, s. 52.

⁶ Srov. tamtéž, s. 42.

⁷ Tamtéž, s. 43.

⁸ Srov. Kant, I.: *Kritika soudnosti*. Praha: Odeon 1975, s. 34–46, 161–243.

spojena s druhou a jednotlivé části jsou si zároveň příčinou a účinkem.⁹ Je třeba také připomenout, že se Kant do jisté míry přiblížil problematice rozumění ve svých úvahách o transcendentálním principu formální účelnosti přírody.¹⁰ Ke konstitutivním podmínkám formy přírody a její jednoty patří kromě transcendentálních idejí tzv. zásady (*Grundsätze*), které představují princip syntetické činnosti rozvažování (jedná se např. o zásadu časové následnosti podle zákona kauzality, zásadu stálosti substance aj.) Těmto zásadám pak odpovídá každá zkušenost o objektivním světě přírody. Zkušenost o objektivní přírodě na podkladě aktivit rozvažování však nemusí vyhovovat požadavku *srozumitelnosti* pro poznávající subjekt. Forma přírody nemusí být proto z tohoto hlediska účelná, avšak místo ní může přispět k tomuto porozumění světu tzv. *soudnost* (*Urteilkraft*) jakožto schopnost postihnout principy vnitřní uspořádanosti objektu. Tato soudnost nám také umožňuje pochopit jednotu, a tím i *srozumitelný* řád věcí, i když se ovšem jedná o subjektivní pochopení.¹¹ Také Humboldt chápe systém světových jazyků (kultur) a jejich vzájemné vztahy jako řád a organický celek, kterému lze porozumět.¹²

Je proto charakteristické, že místo kategorie rozumu se postupně ve vývoji Humboldtovy filosofie dostává do popředí kategorie *řeči* (*Sprache*). Tento *obrat od rozumu k řeči* je však zároveň obratem k hermeneuticky orientované filosofii. Ta již nechce být vysvětlující vědou na podkladě systematické a vyčerpávající dedukce principů a kategorií, jak byla pojmána v osvícenství, ani dialektikou, která zároveň s pojmem rozvíjí obsahy zkušenosti. Filosofie je pro Humbolta především tím, co by bylo ve 20. století označováno za filosofii jazyka a také, z jiného hlediska, za filosofickou antropologii. Humboldt totiž chápe filosofii jako disciplínu vycházející z možnosti *sebepoznání lidského subjektu*, které se však může realizovat pouze v *teleologicky strukturovaném živlu řeči*. Filosofie je mu tedy v podstatě rozumějící reflexí, která vychází z metodické reflexe *řečových schopností* (*Sprachfähigkeit*) člověka. Humboldt vlastně v této souvislosti hovoří o tom, co bylo o sto padesát let později – ve druhé polovině dvacátého století – nazváno americkým lingvistou Noamem Chomskym jazykovou kompetencí, tj. schopností lidského subjektu uplatnit a používat řeč. V řeči (*Sprache*) se podle Humbolta propojuje sepětí člověka a světa, neboli – jinak řečeno – sepětí „jeho vlastní činnosti“ (*Selbsttätigkeit*) a „vnímavosti“ (*Empfänglichkeit*)

⁹ Sobotka, M.: „Kantova Kritika soudnosti“. In: Sobotka, M., Znoj, M., Moural, J.: *Dějiny novověké filosofie od Descarta po Hegela*. Praha: Filosofia 1993, s.172.

¹⁰ Kant, I.: *Kritika soudnosti*, s.34–37.

¹¹ Špalek, V.: „Poznámky“ (ke Kantově Kritice soudnosti). In: Kant, I.: *Kritika soudnosti*, s. 257.

¹² Humboldt, W. von: „Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts.“ In: *Geschichte der Philosophie in Text und Darstellung*, s. 70.

jakožto schopnosti vnímat objektivní skutečnost.¹³ Řeč proto patří k antropologické konstituci lidského subjektu, souvisí se vším, co vyznačuje člověka jakožto člověka.

Humboldt zároveň usiluje o přesné postizení vztahu mezi myšlením a řečí. Po stránce ontologické vychází přitom ze základní teze, že existuje podstatná přiměřenost a sounáležitost mezi fyziologickými procesy tvoření hlásek a činnostmi, operacemi (*Operationen*) ducha. Subjektivní činnost myšlení utváří představy, které tedy nemají podle Humboldta *pouze* charakter objektu, „neboť žádný druh představy nemůže být pojímán jako pouhé vnímající prohlížení předmětu jsoícího po ruce“.¹⁴ Činnost smyslů musí být synteticky spojena s vnitřním konáním ducha. Z tohoto jejich sepětí se však podle Humboldta vymaňuje představa, stává se vzhledem k vnitřní, subjektivní síle člověka objektem, a jako nově vnímaná se vrací zpět. Právě v tomto procesu se právě řeč ukazuje jako nepostradatelná, a to díky tomu, že dává představě navíc i objektivní charakter, aniž by jí odnímal její původní subjektivitu: „Neboť tím, že si duchovní usilování razí cestu skrze rty, produkt tohoto usilování se vrací zpět k našim uším. Představa se tím přemísťuje ve skutečnou objektivitu, aniž by se tím zříkala subjektivitě.“¹⁵ Řeč je proto podle Humboldta základním předpokladem *sepětí subjektivitě a objektivitě* a bez její existence by také nebylo možné utváření a konstruování pojmů. Řeč je tedy nutná pro mezilidskou komunikaci, je však zároveň i nezbytnou podmínkou myšlení jednotlivce i v jeho osamocení (*Einsamkeit*).

Řeč je pro Humboldta především ontologicko-gnoseologickým médiem, které spojuje materiální a duchovní, lidské a přírodní, objektivní a subjektivní, společenské a individuální, a je proto schopno postihnout duchovní sílu a individualitu jak jednotlivce, tak i každého národa. Humboldt přitom zdůrazňuje *dialektický*, hybný, nespoutaný charakter řeči, který jako by odpovídal nespoutanému charakteru, proměnlivosti a mnohotvárnosti přírodních procesů – v tomto směru ovlivnil například francouzského lingvistu E. Benvénista. Řeč je stálé snažení a usilování (*Drang*), tento *Drang* se však neprojevuje v neoddělitelné jednotě svého usilování, nýbrž v jednotlivých *působeních* (*Wirkungen*). Dialektický charakter řeči se však podle Humboldta ukazuje nejen v tom, že řeč je charakterizována dialektikou stálého a proměnlivého, ale i tím, že má charakter *činnosti*, práce. V kontinuitě se základními myšlenkami německé klasické filosofie a pod zřejmým Hegelovým vlivem Humboldt zdůrazňuje, že v práci ducha, který vyslovované hlásky přetváří na výraz myšlení, je také

¹³ Tamtéž, s. 81.

¹⁴ Tamtéž, s. 81.

¹⁵ Tamtéž, s.82.

pojato něco stálého a sjednocujícího: „Že je řeč prací ducha, je oprávněný poznatek, poněvadž o samotné jšoucnosti (*Dasein*) ducha lze uvažovat jako o činnosti (*Tätigkeit*).“¹⁶

Řeč tedy podle Humboldta není pouhým produktem (*ergon*), nýbrž je něčím tvořivým a tvůrčím, je činností, nepřetržitým procesem *vytváření* (*energeia*), který je realizován individuálními řečovými projevy. Poněvadž řeč má charakter tvorby, klade Humboldt v jazykovědě zvláštní důraz na morfologii, a speciálně na tvoření slov. Z tohoto pojetí jazykovědy také vyvozuje svou koncepci tzv. formy řeči. V samotné formě řeči neviděl Humboldt pouhou gramatickou formu, nýbrž imanentní tvůrčí princip, kdy ve „způsobu tvoření jednotlivých pojmů“ [...] „vystupuje do popředí jednou fantazie a pocity řízené smyslovými představami, jednou jemně rozlišující rozum, jednou zase odvážně spájající duch“.¹⁷ Pojem tzv. *formy řeči* podle něho zahrnuje nejen gramatické formy, ale i procesy tvoření slov, logické kategorie *působení* (*Wirkung*), jakož i kategorie substance a vlastností. Největší význam formy řeči však podle Humboldta tkví v tom, že v sobě zahrnuje tvoření základních slov. Rozdíl mezi jazyky spočívá tedy v řečové formě, v níž se určitým způsobem odrážejí vztahy mezi duchovní silou lidského organismu, duchem národa a řečí, jejichž podstatná podoba a charakter jsou však nepostižitelné.

Analýza Humboldtova pojetí jazyka jakožto *vnitřní formy* prokazuje nepochybně některé vlivy Hegelovy filosofie jazyka. Hegela ovšem nezajímá jazyk sám o sobě, ani jej nechápe jako nějakou relativně svébytnou vnitřní formu, jak je tomu u W. von Humboldta. Hegel totiž chápal jazyk ve spojitosti se subjektivním duchem, především jako *vnější formu myšlení*. Podle něho můžeme prostřednictvím jazykových útvarů zkoumat čisté formy myšlení, tzv. logické formy, které jsou formami samotné skutečnosti. Ve své *Wissenschaft der Logik* poukazuje Hegel na tzv. absolutní formy myšlení – kategorie. Tyto kategorie existují jako živé, aktivní formy činnosti myšlení, jež postihuje samo sebe, svou podstatu. Jazyk je tak Hegelovi, na rozdíl od Humboldtovy koncepce, formou vnějšího projevu, v jehož živlu myšlení počíná i končí proces sebepoznání.¹⁸ Hegelova filosofie svým pojetím řeči jako aktivní vnější formy proto poskytovala – a to více než filosofie Humboldtova – důležité podněty pro ty pozdější koncepce jazyka a rozumění, které tyto fenomény pojímaly v analogii s tvůrčí, pracovní činností.

¹⁶ Tamtéž, s. 71.

¹⁷ Humboldt, W. von: *O rozmanitosti stavby l'udských jazykov a jej vplyve na duchovny rozvoj ludského rodu*. Přel. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2000, s. 91.

¹⁸ Srov. Löwith, K.: „Hegel a jazyk.“ In: *Filosofický časopis* 15, 1967, č. 2, s. 297–310. K tomu srov. Iljenkov, E. V.: „Hegel a hermeneutika. Problém vztahu jazyka a myšlení v Hegelově koncepci.“ In: *Filosofický časopis* 23, 1975, č. 2, s. 297–310. Srov. též Hegel, G. W. F.: *Malá logika*. Praha: Svoboda 1992, s. 107–117, 134, 237–245.

Různé jazyky tedy podle Humboldta nepředstavují – tak jako u Hegela – vnější formy myšlení, nýbrž *vnitřní formy*, v nichž nachází svůj konečný výraz obecný princip historicko-antropologické individuace člověka. Jednotlivé jazyky se proto již neprojevují pouze jako vlastní formy utváření a sdílení idejí, nýbrž zároveň jako realizace své individuální ideje řeči. Jazyky tak dohromady utvářejí kruh individualit, v nichž se odráží idea. Možnost rozumění spočívá proto také v tom, že veškeré individuální řečové akty nenáleží pouze jednotlivci v jeho svébytné individualitě, nýbrž také náležejí řečovému národu, tj. tomu, co lze v návaznosti na interpretaci Manfreda Riedela nazvat socialitou životní formy: „V projevení se řeč rozvíjí pouze společensky, a člověk rozumí sám sobě pouze tehdy, když zkusil srozumitelnost svých slov na druhém.“¹⁹ Humboldt tedy do jisté míry anticipuje Wittgensteinovu koncepci formy života jakožto sociálně řečové činnosti lidí.²⁰

Je zřejmé, že Humboldtova filosofie rozpracovává a precizuje historicko-antropologickou problematiku, tj. otázky individuality, svébytnosti jak člověka, tak i národů tím způsobem, že ji přemísťuje do lingvistické dimenze, do sféry *řeči jakožto východiska a základu možnosti porozumění*. Tento svébytný obrat k jazyku však zároveň vyznačuje Humboldtův přechod od transcendentální filosofie k teorii rozumění a k rozpracování teoretických základů řečové komunikace člověka jakožto hermeneutického problému. O otázkách odlišnosti různých jazyků a jejich historické svébytnosti uvažuje ovšem Humboldt také v rámci hermeneutické problematiky, totiž při řešení otázky, jak je možné porozumět řečovým výrazům. Tuto problematiku řeší na základě teze, že každá řeč má svou individuální formu a každý člověk svou vlastní řeč. Z tohoto poznatku pak podle Humboldta vyplývá, že z hlediska našeho zkoumání je jazyk jak empirickým fenoménem, tak i něčím, co můžeme přesněji analyzovat prostřednictvím rozumu. To, že mluvčí sám sobě rozumí a také jemu samotnému může porozumět jeho partner v procesu komunikace, představuje anticipaci ideje řeči, a tato idea je základním faktem, na němž je postavena možnost porozumění.

Otázka, jak je možné rozumění a jak je možné přejít od porozumění jednotlivého k porozumění všeobecnému, může však být podle Humboldta vyřešena pouze tehdy, pokud budeme schopni postihnout samotné základy řeči. Ty však tkví – jak již bylo ukázáno – v *dialektické jednotě subjektivního a objektivního, konkrétního a abstraktního*, a proto je řeč syntézou empirie a ideje, sjednocením něčeho původně odlišného a odděleného (zjevné-nezjevné, zvláštní-obecné, látka-forma). S tímto dialektickým charakterem řeči, která

¹⁹ Humboldt, W. von: „Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues“, s. 82.

²⁰ Srov. Riedel, M.: „Von der Vernunft zur Sprache: Wilhelm von Humboldt“. In: *Geschichte der Philosophie in Text und Darstellung*. Bd. 7. Ed. M. Riedel. Stuttgart: Reclam jun. 1981, s. 65.

sjednocuje protikladné principy, z nichž nejvýznamnější je dialektický rozpor subjektu a objektu, je těsně spjat samotný proces rozumění. Ten je podle Humboldta realizován především v individuálním řečovém aktu, jehož základní podmínkou je uznání svébytnosti jednotlivých individuálních subjektů a tím i uznání odlišnosti řečových forem. Hermeneutickou problematiku je proto třeba podle Humboldta pojímat v rámci svébytné *dialektiky rozumění a neporozumění*: „Teprve v individuu získává řeč svou poslední určenost. Nikdo nemyslí slovem přesně to, co druhý, a zatím ještě tak malá odlišnost se prodírá celou řečí, tak jako kruhy na vodě. Rozumění je proto vždy také neporozuměním, veškerá shoda v myšlení a cítění je zároveň rozporem (*Auseinandergehen*).“²¹

Rozumění je tedy u Humboldta chápáno v analogii s individuálními řečovými akty, spočívá ve vnitřní svébytné schopnosti člověka hovořit, v jeho *řečové kompetenci*. V rozumění lze přitom rozeznat tyto podstatné složky: a) porozumění smyslu řečového výrazu (*Ausdruck*), b) uznání odlišnosti řečových forem, c) uznání druhého, d) uznání pospolitosti. Hermeneutika je v jeho koncepci zároveň filosofií řeči a dějin, konkretizuje se ve vzájemných činnostech rozhovoru, naslouchání (*Hören*) a rozumění.

Rozbor Humboldtovy teorie rozumění, rozpracovávané od počátku 19. století, umožňuje zároveň alespoň v hrubých rysech charakterizovat i celkové vývojové směřování jeho filosofie. Humboldtovo hermeneuticky orientované filosofické myšlení nesměřuje ani k nábožensky zaměřenému iracionalismu pozdního Schellinga, avšak ani ke spekulativní metafyzice rozumu, jež charakterizovala pozdní období Hegelovy filosofie. Návaznost na některé antropologizující momenty Kantovy *Kritiky soudnosti*, spolu s využitím poznatků z vlastních lingvistických zkoumání, mu totiž umožnily, aby anticipoval ve svých teoriích tzv. *lingvistický obrat* (*linguistic turn*) od rozumu k jazyku, který se plně realizuje až v rámci filosofického myšlení druhé poloviny 20. století.

²¹ Humboldt, W. von: „Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues“, s. 93.

